O‘ZBEKISTON TARIXIY YODGORLIKLARIDA MILLIY BEZAK SAN’ATINING SHAKLLANISHINI BIRLAMCHI MANBALAR ASOSIDA O‘RGANISH

Berikbayeva Dilnoza Turayevna
Guliston davlat pedagogika instituti
Pedagogika mutaxassisligi 2 bosqich magistranti
+998911001945

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston tarixiy yodgorliklarida milliy bezak san’atining shakllanish jarayoni arxeologik topilmalar, me’moriy qoldiqlar, epigrafik yozuvlar va amaliy san’at namunalari kabi birlamchi manbalar asosida tahlil qilinadi. Naqshlarning tarixiy-badiiy taraqqiyoti, ramziy mazmuni hamda hududiy xususiyatlari yoritilib, ularni kompleks tadqiq etishning ilmiy yondashuvi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiy yodgorlik, milliy bezak san’ati, birlamchi manba, arxeologik topilma, ornament, naqsh, girih, islimiy, koshinkorlik, ganchkorlik, epigrafika, me’moriy bezak, san’atshunoslik, madaniy meros, kompozitsiya, ramziylik.

KIRISH

O‘zbekiston hududi qadimdan turli sivilizatsiyalar, madaniy qatlamlar va badiiy an’analar tutashgan makon sifatida shakllangan. Bu jarayon, ayniqsa, tarixiy-me’moriy yodgorliklarning bezak tizimida yaqqol namoyon bo‘ladi. Me’moriy obidalardagi geometrik girihlar, islimiy naqshlar, epigrafik kompozitsiyalar, koshin, ganch, yog‘och va rangtasvir bezaklari muayyan davrning estetik qarashlari bilan birga, jamiyatning dunyoqarashi, hunarmandchilik tajribasi va texnologik imkoniyatlarini ham aks ettiradi.

Milliy bezak san’atini faqat tayyor me’moriy shakl yoki zamonaviy restavratsiya ko‘rinishi asosida baholash yetarli emas. Chunki yodgorliklarning ayrim qismlari turli davrlarda qayta ta’mirlangan, ayrim bezaklar yangilangan yoki yo‘qolgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli naqsh va bezaklarning shakllanishini aniqlashda arxeologik topilmalar, dastlabki qurilish qatlamlari, sopol va koshin parchalari, devoriy tasvirlar, epigrafik yozuvlar, tarixiy fotosuratlar hamda o‘lchov chizmalari kabi birlamchi manbalarga tayanish ilmiy jihatdan muhimdir.

Samarqand me’morchiligidagi bezak tizimini o‘rgangan D.E. Omonov va Sh.X. Allaberdiyev geometrik hamda o‘simliksimon naqshlarning interyer va me’moriy qismlarda kompozitsion vazifa bajarishini, tokcha, izora, sharafa, ravoq kabi qismlarda turli bezak turlari qo‘llanishini qayd etadi [Omonov D.E 17-20]. Bu holat milliy bezak san’atining alohida ornamentlar yig‘indisi emas, balki me’moriy makon bilan uzviy bog‘langan yaxlit badiiy tizim ekanini ko‘rsatadi.

Milliy bezak san’atini o‘rganishda birlamchi manbalarning ahamiyati

Birlamchi manba tarixiy hodisa yoki badiiy jarayon bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan dalil hisoblanadi. Tarixiy yodgorliklar bezagini tadqiq etishda bunday manbalarga obidaning o‘zidagi asl bezak qatlamlari, arxeologik qazishma materiallari, koshin va ganch bo‘laklari, sopol buyumlar, yog‘och o‘ymakorligi namunalar, yozuvlar, tamg‘alar, devoriy suratlar hamda qadimiy qurilish qoldiqlari kiradi. Ularning afzalligi shundaki, ular bezakning kelib chiqishi, ishlanish texnikasi va davriy xususiyatlarini bevosita kuzatish imkonini beradi.

Masalan, biror me’moriy yodgorlikdagi naqshning bugungi ko‘rinishi restavratsiya natijasi bo‘lishi mumkin. Arxeologik qatlamdan topilgan dastlabki koshin parchasi esa uning asl rang gammasi, sir tarkibi, geometrik moduli yoki kompozitsion ritmi haqida ancha ishonchli ma’lumot beradi. Shu bois birlamchi manbalarni badiiy tahlil bilan birlashtirish tarix va san’atshunoslik integratsiyasining asosiy ilmiy tamoyillaridan biri bo‘lishi lozim.

Milliy bezaklarning tarixiy shakllanish bosqichlari

O‘zbekiston hududidagi bezak san’ati uzoq tarixiy rivojlanish natijasida shakllangan. Qadimgi davrlardagi geometrik va ramziy tasvirlar keyinchalik me’morchilikning murakkablashuvi bilan ritm, simmetriya hamda tarmoqlanuvchi kompozitsiyalarga ega bo‘ldi.

Islom madaniyati ta’sirida geometrik girih, o‘simliksimon islimiy va xattotlik kompozitsiyalari yuksak darajada rivojlandi. Ayniqsa, Temuriylar davri me’morchiligida bezak badiiy ifodaning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Samarqanddagi Registon majmuasi, Shohi Zinda, Bibixonim masjidi va Go‘ri Amir singari obidalarda koshin, mozaika, mayolika va epigrafik bezaklarning o‘zaro uyg‘unligi kuzatiladi. UNESCO Samarqandning Temuriylar davridagi me’morchilik va san’at taraqqiyotini butun mintaqa uchun muhim ta’sir ko‘rsatgan hodisa sifatida baholaydi. Bu tarixiy kontekst bezak san’atini faqat dekor sifatida emas, balki davrning madaniy identifikatori sifatida o‘rganishni talab etadi.

2026-yilda nashr etilgan B. Quchqarov va F. Qobulova tadqiqotida O‘zbekiston me’moriy yodgorliklaridagi naqsh, koshinkorlik, ganchkorlik va rangtasvir

bezaklarining shakllanish hamda rivojlanish bosqichlari Registon va Ichan-Qal’a misolida tahlil qilingan [Quchqarov B.U 317-322]. Ushbu yondashuv bezak san’ati taraqqiyotini hududiy maktablar va me’moriy muhit bilan bog‘lab o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Naqsh turlarining badiiy-kompozitsion xususiyatlari

Milliy bezak san’atida geometrik naqshlar alohida o‘rin tutadi. Girih kompozitsiyalarida ko‘pburchaklar, yulduzsimon shakllar va o‘zaro tutash chiziqlar qat’iy matematik tartib asosida birlashadi. Bunday naqshlarda ritm, mutanosiblik va takroriylik asosiy badiiy vosita hisoblanadi. Ularning me’moriy sirtga moslashtirilishi ustaning nafaqat bezakchilik mahoratini, balki geometrik tafakkurini ham namoyon etadi.

Islimiy naqshlar esa o‘simliksimon shakllarning stilizatsiyasiga asoslanadi. Novda, barg, gul va g‘uncha shakllari uzluksiz harakat taassurotini hosil qilib, kompozitsiyaga plastik yumshoqlik beradi. Islimiy bezaklar ko‘pincha geometrik girih bilan uyg‘unlashtiriladi. Bunday sintez milliy bezak san’atining muhim xususiyatlaridan biridir.

Epigrafik bezaklar me’moriy kompozitsiyaning mazmuniy qatlamini kuchaytiradi. Yozuv me’moriy sirtni bezash bilan birga, tarixiy sana, diniy mazmun, quruvchi yoki homiy haqida ma’lumot beruvchi birlamchi manba vazifasini ham bajaradi. Shu sababli epigrafik matnlar san’atshunoslik tahlilida shakl va mazmunning birligi nuqtai nazaridan o‘rganilishi zarur.

1-jadval. Milliy bezak san’atini birlamchi manbalar asosida tahlil qilish mezonlari

Birlamchi manba turi	Aniqlanadigan xususiyat	San’atshunoslik ahamiyati
Arxeologik koshin va sopol parchalari	Rang, sir, geometrik modul, ishlov texnikasi	Bezakning dastlabki holatini aniqlash
Ganch va yog‘och o‘ymakorligi qismlari	Naqsh turi, chuqurlik, ritm, texnika	Mahalliy ustachilik maktabini tavsiflash
Epigrafik yozuvlar	Matn, uslub, sana, kompozitsiya	Davr va mazmunni aniqlashtirish
Devoriy tasvirlar	Rang, syujet, ornament, kompozitsiya	Badiiy an’ana va estetik qarashlarni ochish
Tarixiy chizma va fotosuratlar	Avvalgi holat, yo‘qolgan elementlar	Restavratsiya va qiyosiy tahlil uchun asos

Hududiy maktablar va bezak an’analarining o‘ziga xosligi

O‘zbekiston tarixiy yodgorliklaridagi bezak san’ati umumiy qonuniyatlarga ega bo‘lsa-da, hududiy maktablarda farqlar mavjud. Samarqandda ko‘k-moviy koshin va murakkab kompozitsiyalar, Buxoroda g‘isht terish, koshin va ganch bezaklarining vazminligi, Xivada esa sirlangan koshin hamda yog‘och o‘ymakorligining mahalliy an’analar bilan uyg‘unligi ajralib turadi.

Birlamchi manbalar asosida kompleks tadqiq etish modeli

Milliy bezak san’atining shakllanishini chuqur o‘rganish uchun quyidagi bosqichli tadqiqot modeli taklif etiladi. Birinchi bosqichda yodgorlik va uning tarixiy davri aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda obyektga oid birlamchi manbalar yig‘iladi va ularning kelib chiqish darajasi baholanadi. Uchinchi bosqichda bezak turi morfologik jihatdan tasniflanadi: geometrik, o‘simliksimon, epigrafik yoki aralash. To‘rtinchi bosqichda material va texnika - koshin, ganch, yog‘och, rangtasvir, g‘isht terish usuli tahlil qilinadi. Beshinchi bosqichda kompozitsion tuzilish, ritm, simmetriya, rang va me’moriy sirt bilan nisbat o‘rganiladi. Oltinchi bosqichda boshqa yodgorliklar bilan qiyosiy tahlil o‘tkaziladi. Yetinchi bosqichda tarixiy-badiiy xulosa chiqarilib, bezakning qaysi an’ana va davriy jarayon bilan bog‘liqligi asoslanadi.

Tarix va san’atshunoslik integratsiyasining ilmiy ahamiyati

Tarixiy yodgorliklardagi milliy bezak san’atini tadqiq etishda tarix va san’atshunoslik metodlarining integratsiyasi ayniqsa muhim. Tarix fani bezakning paydo bo‘lish davri, ijtimoiy-madaniy sharoiti, buyurtmachi va ustalar muhiti haqida ma’lumot bersa, san’atshunoslik uning shakli, uslubi, kompozitsiyasi, ramziy mazmuni va estetik qiymatini tahlil qiladi. Arxeologiya esa ushbu ikki yo‘nalishni moddiy dalillar bilan mustahkamlaydi.

XULOSA

O‘zbekiston tarixiy yodgorliklaridagi milliy bezak san’ati ko‘p asrlik tarixiy, badiiy va hunarmandchilik tajribasining mahsulidir. Uning shakllanish jarayonini ilmiy asosda yoritish uchun me’moriy obidaning bugungi ko‘rinishi bilan cheklanmasdan, arxeologik topilmalar, asl bezak qatlamlari, koshin va ganch parchalari, epigrafik yozuvlar, devoriy tasvirlar hamda tarixiy grafik materiallar kabi birlamchi manbalardan kompleks foydalanish zarur.

Taklif etilgan bosqichli kompleks tadqiqot modeli birlamchi manbalarni tarixiy, morfologik, texnologik, kompozitsion va qiyosiy tahlil bilan uyg‘unlashtiradi. Bu yondashuv tarix va san’atshunoslik sohalari o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirib, milliy bezak san’atining shakllanish qonuniyatlarini aniqroq ochish, hududiy maktablarning o‘ziga xosligini belgilash hamda tarixiy-madaniy merosni ilmiy asosda saqlash va targ‘ib qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Omonov D.E., Allaberdiyev Sh.X. Patterns and ornaments made in historical and modern architectural monuments in ancient Uzbekistan //International Journal of History and Political Sciences.-2025.-Vol.5,Issue01.-P.17–20.DOI: 10.37547/ijhps/Volume05Issue01-05.

2. Quchqarov B.U., Qobulova F. Studying artistic and decorative ornaments in Uzbekistan’s architectural monuments // Partner Conferences of the International Scientific Journal Research Focus.-2026.-Vol.1,No.1.-P.317-322.DOI: 10.66073/ReFocus-Conf/2083.

3. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures. World Heritage List, No. 603rev. (Tarixiy-me’moriy kontekst va yodgorliklar tavsifi).